

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЯМПІЛЬНОГО РАЙОНУ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КРАЮ

Ямпільський район утворено у 1924 р. З 1932 р. він перебуває у складі Вінницької області. Розташований у південно-західній частині Вінницької області. Загальна площа району становить 787,9 кв.км. Населення 39 328 жителів (01.01.2018). Адміністративний центр – місто Ямпіль (11,5 тис. осіб). Район має 39 сільських населених пунктів. Адміністративно-територіально поділяється на 1 міську та 18 сільських рад. Територію району перетинають з півночі на південь невеликі річки: Мурафа, Русава, Марківка та Вільшанка, які впадають в річку Дністер. Район межує із 5 районами Вінницької області і 2 районами Молдови. По території району проходить 86 км державного кордону з Республікою Молдова [1].

Територія району була заселена ще в давнину. У Ямполі, Буші, Цекинівці й інших населених пунктах було виявлено 19 пам'яток трипільського періоду. Частина поселень була відкрита впродовж 1995-2000 років у результаті археологічних розвідок, які здійснювали дослідники М. І. Артамонов, І. С. Вінокур, М. В. Потупчик. Стаціонарні дослідження велись на поселенні трипільської культури на території Державного історико-культурного заповідника «Буша» (с. Буша). Перші розкопки були проведені у 2005 році експедицією Інституту Археології НАН України під керівництвом С. Н. Рижова. У 2007 році археологічні дослідження продовжила експедиція Вінницького державного педагогічного університету під керівництвом В. А. Косаківського. Матеріали зберігаються в музеї заповідника.

Територія Ямпільщини мала кордони з скіфами та сарматами, які підтримували зв'язки з грецькими колоніями Причорномор'я, Балканами, Кавказом, Передньою і Малою Азією. Прикраси із золота, зброя, предмети розкоші сарматської доби були відкриті археологами в 1984 році поблизу сіл Пороги, Северинівка, Писарівка в сарматських могильниках. Знахідки зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї. Поселення черняхівської культур виявлено в Буші, Дорошівці та Слободі Бушанській [2].

Топографічно ранньосередньовічні слов'яни проживали в тих самих урочищах, що й черняхівці. Так, в урочище Підмета, на місці черняхівського були знайдені рештки поселення східних слов'ян V – VIII ст. н. е., а також на

південно-східному схилі надзаплавної тераси р. Мурафи, в урочище Левади, при злитті річок Буші (Бушанки) й Мурафи та ін., які увійшли, як і інші землі Наддністрянщини, до складу Київської Русі. Біля с. Клембівка було виявлено городище і курганний могильник часів Давньої Русі. Уламки кераміки X–XIII ст, які були виявлені при дослідженнях с. Буша свідчать про використання Бушанського скельного храму в цей час місцевим населенням. Більшість вчених, які досліджували скельний храм відносять його до категорії давньослов'янського язичницького храму. Археологічні дослідження у 1985 та 1987 роках довели, що храм використовувався з черняхівської доби (II–V ст. н. е.), функціонував в ранньому середньовіччі (V–VII ст. н. е.), в епоху Київської Русі (IX–XIII ст.) та пізньому середньовіччі (XVI–XVII ст.) [3].

Річка Дністер сприяла розвитку міст на річковому торговельному шляху. У XIII–XV ст. на кораблях, навантажених сукном, вином, маслом, прянощами по Дністру піднімалися генуезькі купці, які скуповували зерно, шкіри, хутра, віск, мед. Перші відомості про Ямпіль відносять до XVI ст. (1580 р.), коли поселення було торговим центром, єдиним на Поділлі осередком розвитку каменотесних промислів. Вироби місцевих ремісників (жорна, точила, кам'яні крильця для криниць) повсюди користувалися великим попитом. Ямпіль мав торгові зв'язки з Римом і Венецією з постачання пшениці. Хліб вантажили на галери на Ямпільській пристані, звідси Дністром доставляли до Чорного моря.

Після Люблінської унії Ямпіль входить до Брацлавського воєводства, яке було утворено у 1565–1566 рр. згідно постанови Віленського сейму. Містечко було власністю магнатів Замоїських, які володіли у Брацлавському воєводстві 3986 селянськими і міськими дворами. Імовірно, місто названо на честь Я. Замоїського; форма «Ямпіль» походить від початкової «Януш-поль». В ньому проживало переважно українське населення, незначну частину становили поляки й литовці. Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. на теренах Ямпільщини збільшується польське населення, яке працювало в місцевих маєтках.

У перші роки визвольної війни 1648–1654 рр. Ямпіль став одним з центрів народного повстання. У 1649 р. згадується як центр сотні Брацлавського полку. У березні 1651 року польські війська спустошили Ямпіль, винищивши майже 10 тисяч осіб. Ямпіль став невеликим поселенням. За даними 1664 року тут налічувалось лише 10 хат, а у 1775 р. їх було 113. У 1674 році Ямпіль входив до Могилівського полку. У 1704–1712 роках контролювався Гетьманщиною і російськими військами.

Статус міста на початку XVII ст. отримала Буша, яка мала замок та 6 башт. На території замку знаходились колодязь, казарми, склади для зброї та провіанту, а також церква. Буша була прикордонним містом Брацлавського полку. Польські офіцери порівнювали бушанські укріплення з фортифікаціями Кам'янця-Подільського. В листопаді 1654 року Буша була взята в облогу військами Потоцького та Чернецького. Від фортеці залишилися лише уламки, погребі, підземні ходи та одна дозорна башта.

У 1714 році Ямпіль повернувся під владу Речі Посполитої й належав Орловським. У другій половині 1780-х років частину міста купив керівник «Кампанії чорноморської торгівлі» Антоній Потоцький, де облаштував порт, призначений для вивозу збіжжя Дністром, але невдовзі збанкрутував. Після 2-го поділу Речі Посполитої в 1795 р. Ямпіль став повітовим містечком Брацлавського намісництва. З 1797 року – Подільської губернії.

На 1897 рік місто мало 6,6 тис. мешканців, 2,8 тис. з них – євреї. Приміське село Дзигів Брід (сьогодні частина міста) було відомо виробництвом кам'яних надгробків та жорен. Спроби нового власника Я. Мацея Добжанського на початку XIX ст. розвивати економіку міста не мали успіху. Було засновано лише кілька мануфактур.

У другій половині XIX століття в Ямполі з'явилися дрібні підприємства. На початку XX ст. заселена територія Ямполь становила 450 десятин. Тут було 27 незамощених вулиць і п'ять майданів. Ямпіль вважався одним із найбідніших повітових міст Подільської губернії. В цей час в Ямполі були костьол Непорочного зачаття Діви Марії (1712), церква Святого Миколая (1770), 4 синагоги (жодна з цих мурованих споруд не зберіглася). В с. Дзигівка – костьол на честь Зішестя Святого Духа (1803-1805) [4].

Під час національно-визвольних змагань (1917-1923 рр.) Ямпільщина була охоплена селянськими повстаннями, серед яких виділялося повстання Марківської козацької сотні (на початку 1919 р. – Наддністрянський курінь) під керівництвом полковника Семена Ільницького. Практично у кожному селі створювалися загони самооборони для встановлення української влади в селах та оборони проти різного роду банд, які приходили в цей час грабувати населення сіл, в тому числі й проти більшовицьких загонів, які приходили з території молдавських сіл. У січні 1919 року було прийнято рішення створити Ямпільську козацьку республіку, яку утримували до квітня 1919 року. Під тиском більшовиків збройні сили Ямпольської республіки змушені були відступити й віддати Ямпіль. Частина війська полковника Ільницького злилась з армією УНР в районі Кам'янця-Подільського. Ямпіль вдалось

повернути під час Першого зимового походу УНР в травні 1920 року, але вже в червні 1920 року у Ямполі остаточно була встановлена більшовицька влада. Загін Ільницького був проголошений бандою, в листопаді 1920 року знищений більшовиками. Спроба відновити повстанський рух в лютому 1921 року була придушена більшовиками. Незламні ямпільці протрималися в Ямполі лише з 5 по 9 лютого 1921 року. А повстанський загін братів Кушнірів боровся з більшовиками аж до жовтня 1925 року [5].

З 1923 року Ямпіль, ймовірно, став райцентром. У період з 1923-1930 років Ямпільщина знаходиться у складі Могилівської округи, із 1932 – Вінницької області. Статус селища міського типу Ямпіль отримав у 1924 році. В цей час у Ямполі виникло 11 кооперативних об'єднань, переважно виноградарських. Поступово будувались державні підприємства. В селищі діяли три електростанції, маслозавод, плодоконсервний завод, млинокомбінат, хлібоприймальний пункт, артіль побутового обслуговування.

Не минули Ямпільщину й трагедії 1930-х років. За даними різних джерел від голоду загинули до тисячі осіб. На сьогодні встановлені прізвища 650 чол. Певна частина мешканців краю, яке проживало біля річок, рятувалися харчуючись річковими молюсками. В пам'ять про жертви голодоморів в м. Ямпіль встановлений Пам'ятний знак жертв голодоморів 1921-1923 рр., 1932-1933рр., 1946-1947 рр.

17 липня 1941 року Ямпіль був захоплений фашистськими загарбниками. У грудні 1941 року в Ямполі було створено підпільну організацію для боротьби проти ворога, яку очолив Ф. Тонкопій. Підпільні антифашистські групи були створені в багатьох селах району. Ямпіль був звільнений радянськими військами 17 березня 1944 року.

Друга світова війна знайшла відображення у численних меморіальних спорудах та похованнях. На території району серед поховань 17 братських могил з прахом 411 бійців та 6 одиночних могил. 22 пам'ятника – односельцям, загиблим на фронтах другої світової війни, які встановлено майже в кожному населеному пункті. В м. Ямпіль (276 загиблим), селах Буша (365 загиблим), Велика Кісниця (620 загиблим), Вітрівка (104 загиблим), Дзигівка (719 загиблим), Добрянкa (53 загиблим), Довжок (417 загиблим), Іванків (106 загиблим), Качківка (319 загиблим), Клембівка (432 загиблим), Миронівка (302 загиблим), Михайлівка (168 загиблим), Петрашівка (278 загиблим), Писарівка (293 загиблим), Пороги (174 загиблим), Придністрянське (81 загиблих), Радянське (52 загиблим), Ратуш

(104 загиблим), Северинівка (75 загиблим), Слобода Підлісне (147 загиблим), Франківка (78 загиблим), Цекинівка (268 загиблим).

У повоєнний час Ямпільщина розвивалась як агропромисловий регіон. 1962 року Ямпільський район було ліквідовано, у 1965 році відновлено. Статус міста Ямпіль отримав у 1985 році.

Сьогодні ямпільський район має аграрну спрямованість. В аграрному секторі економіки району працюють 43 сільськогосподарські підприємства, які обробляють 41,8 тис. га ріллі; 5 вертикально-інтегрованих сільськогосподарських підприємств; 19 сільгосппідприємств різних форм власності; 19 фермерських господарств. Всього обробляється 51215 га сільськогосподарських земель.

Промисловість ямпільського району базується на 4 підприємствах. Серед них, «Ямпільський приладобудівний завод», який спеціалізується на виробництві контрольно-вимірювальної апаратури; «Ямпільський маслосирзавод» з переробки молочної сировини[1].

У Ямпільському районі – 118 пам'яток археології, 53 – історії, 4 – монументального мистецтва. На обліку перебуває 5 пам'яток архітектури, 2 з яких національного значення (Давньослов'янський печерний храм з «Бушанським рельєфом», IX ст., башта фортеці XVII ст.). Місцевого значення – Миколаївська церква XVIII-XIX ст. в м. Ямпіль (вул. Дністрянська, 18); історико-ландшафтний парк VIII-XIX ст. та цвинтар з пам'ятниками XVIII-XIX ст. в с. Буша, вул. І. Богуна, 47.

Джерела та література:

1. Паспорт Ямпільського району Вінницької області. [Електронний ресурс] - <http://yamp.gov.ua/yampilshyna/pasport-rajonu/>; Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 725.
2. Майданюк Н. І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині [Текст]/ Н. І. Майданюк // Подільська старовина: Наук. зб. / Ред. К. І. Висоцька. – Вінниця: ДП "Державна картографічна фабрика", 2008. – Вип. IV. С. 77-88; Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] /Упорядники: Ю. А.Зінько, М. Р. Мудраченко та ін. – Вінниця, ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С.17.
3. Вінокур І. С., Альошкін О. М., Забашта Р. В. та ін. Буша: історико-краєзнавчі нариси. – Хмельницький, 1991. – С.34,118.
4. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін./ Т. 10: Т – Я.К.: Наук. Думка, 2013. – С. 739-740; Курмаєва Л. Ямпіль у XVII –

початку XX ст. // Міста і містечка Поділля від доби середньовіччя до початку XX століття: матеріали наукової конференції 2015 р. Вінниця, 2016. – С. 380-387.

5. Завальнюк К. В., Борсуковський С.М., Незламні. Ямпільці в обороні державності: 1917-1925 рр. – Вінниця: Книга-Вега, 2009. – С.13-68.